

jica bavila politikom, književnošću i novinarstvom.

Autorka potom razmatra vezu između spiritizma i bogomoljačkog pokreta koji spontano nastaje među seljaštvom kao reakcija na oslabljenu crkvenost u narodu. U početku pokret nije imao nikakvu organizaciju, opšte ime niti jasnu orijentaciju. Bogomoljci su često dovođeni u vezu s misticizmom i spiritizmom, i smatrali su Čedomilja Mijatovića svojim pokretačem. Poput spiritista, u smrti su videli tranziciju na neko bolje mesto. Episkop Nikolaj je na bogomoljce gledao kao na spontani pokret srpskih seljaka, proste pobožne ljude, i za glavne pokretače smatrao je Milana Bozoljca i Dragoljuba Milivojevića. Crkva je nastojala da ovaj pokret ne izađe iz njenih okvira pa je bogomoljački pokret ozvaničen blagoslovom crkve 1920. godine kada dolazi i do pokretanja lista "Bogomolja" i tada ime bogomoljac postaje opšti naziv. Osnivanje Narodne hrišćanske zajednice imalo je za cilj moralni preporod naroda, a NHZ je stajala iza raznih izdanja vezanih za spiritizam, proročanstva, otkrovenja.

U periodu između dva svetska rata kritičari spiritizma su bili glasniji od njegovih podržavalaca – crkvena štampa je bivala sve odlučnija u osudi spiritizma, pozivala je spiritiste da se pokaju, kritika je bila upućena i od strane nekadašnjih pristalica iz redova bogomoljačkog pokreta koji dobija institucionalne-crkvene okvire i poziva zabludele spiritiste da se pomoću Boga vrate na pravi put. Broj spiritističkih časopisa naglo opada te se spiritizam tokom 30-ih godina 20. veka povlači gotovo u potpunosti iz javne u privatnu sferu delovanja. Prema autorki spiritizam je u Srbiji bio "prerađen ili pronaroden" i sticao je pristalice upravo zbog toga što je vremenom dobijao neke karakteristike koje su ga više približile lokalnim verovanjima i običajima.

Studija Radmile Radić o spiritizmu pruža pionirski uvid u ovu gotovo neistraženu pojavu u srpskom društvu, i brojnim primerima govori o stanju unutar crkve, odnosu crkve i države, i o simbiozi narodnih verovanja i pravoslavlja. Studentima etnologije i antropologije ovo delo može biti naročito korisno jer u najboljoj tradiciji prepliće istoriju svakodnevnog života s etnološkim i antropološkim uvidima o narodnoj religiji Srba.

Ana Banić-Grubišić

Mitja Velikonja. *Titostalgija*. 2010. Beograd: Biblioteka XX vek.

Knjiga provokativnog naslova "Titostalgija" Mitje Velikonje, slovenačkog kulturologa i redovnog profesora na Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani, rezultat je dugogodišnje studije i interesovanja za novovremene prakse i manifestacije podvedene pod širi kontekst postsocijalističkih nostalgija koje nastaju i razvijaju se na prostorima bivše SFRJ. Autor se u ovoj studiji uspešno bavi problemom (neo)nostalgičnih narativa koji upućuju na revitalizaciju, bolje rečeno na reanimaciju i proizvodnju praksi, verovanja i ideala vezanih za lik i delo "najpopularnijeg Jugoslovena" – Josipa Broza Tita. Već na samom početku naglasila sam da naslov, koji u jednoj reči spaja nadimak harizmatičnog vođe i pojam nostalgije, koji u najširem tumačenju predstavlja "čežnju i žal za gubitkom prošlosti", ima za cilj da provocira, pogotovo kada znamo da se ovo istraživanje sprovedeno u bivšim jugoslovenskim republikama upravo interpretira na prostoru u kome te nostalgije egzistiraju.

Naime, od svoje smrti pa sve do danas Josip Broz predstavlja intrigantnu istorijsku ličnost i predmet je širokog spektra spekulativne literature koja se

bavi njegovim poreklom, ličnošću, ljubavnim životom, gastronomskom afinitetima, te razmatra njegovu ulogu u globalnim političkim procesima i sl. O njemu su pisali svi – od političkih protivnika, saboraca, poštovalaca njegove ličnosti i delovanja do neo-nacionalistički određeni osveščivača novonastalih nacional-kultura, domobrana i učesnika u ratovima iz devedesetih godina XX veka.

Međutim, iako naslov *ad hoc* aludira na još jednu u nizu gorepomenutih predstava, nepobitni značaj "Titostalgije", u savremenom bavljenju ovom tematikom, autor naglašava već u uvodnom poglavlju rečenicom: "Ovo međutim nije još jedna knjiga o Titu, već knjiga *posle* Tita"¹. Naime, Mitja Velikonja se ne bavi pitanjem ko je zaista bio Josip Broz i kakva je bila njegova istorijska uloga, već razmatra kompleksni i za sve nas značajniji korpus pitanja: šta i kome Tito nešto znači ovde i sada, zašto danas u javnosti, uprkos svemu, opstaje njegov poprilično pozitivno okarakterisan lik i kako to da ga poštuju toliko različite skupine ljudi, u starosnom i u svakom drugom smislu. Profesor Velikonja uspešno razmatra fenomene vezane za novu masovno-kulturnu produkciju Titovog lika, odgovara na pitanje "zašto se njegovo ime i dan-danas "prodaje" na ovaj ili onaj način" i "zašto on i dalje inspiriše ljude". Dakle, autor se ne osvrće unazad i ne bavi se "nepoznatim" Brozom, već svoju studiju zasniva na onom Titu čije označitelje i danas vidamo na ulicama, zidovima, tezgama sa suvenirima, u štampi, jednom rečju u popularnim reprezentacijama i ulepšanim sećanjima i ubeđenjima ljudi širom nekadašnje Jugoslavije.

Značaj ovog dela ogleda se u iscrpnom terminološkom i semantičkom razmatranju i definisanju pojma "nostalgi-

je", razlici na koju autor upućuje pri istraživanju lične i kolektivne nostalgčnosti. Čitajući ovu knjigu, stiče se precizna slika o načinima na koje se mogu istraživati različiti aspekti (neo)nostalgija i čitalac pred sobom ima sažetu predstavu o najznačajnijim teorijskim dometima u istraživanju i tumačenju ovog fenomena.

Pored teorijskog razmatranja, poglavlja u kojima autor interpretira pažljivo sakupljenu građu mogu biti zanimljiva i čitaocima koji nemaju znanje o istraživanjima vezanim za kulturu i društvo. Svojim preciznim, ali nikako banalnim, jednostavnim pisanjem, autor će, po mom mišljenju, uspeti da animira širu čitalačku publiku, a to smatram bitnim kvalitetom ove knjige.

Profesor Velikonja u trećem poglavlju pravi razliku između dva nivoa titostalgije i upravo na toj razlici on koncipira strukturu rada i dalje razmatranje u svojoj knjizi. On razlikuje pojmove *Kultura titostalgije* i *Titostalgična kultura*, pri čemu prvu definiše kao "namerno stvoreni materijalizovani diskurs o Brozu", a drugu kao "mentalitetske predstave koje ljudi imaju o Titu". Glavni proces koji se odvija u okviru "kulture titostalgije" jeste brendiranje Tita i njegovog lika i imena koji važe i za prestižne i za obične proizvode, što je u skladu s dvojakom predstavom o njemu kao moćniku i običnom čoveku. Zapravo, ono što se odvija unutar tog procesa je, u stvari, iskorišćavanje "socijalističkog nasleđa" u "kapitalističke svrhe", a Tito, kao populistički označitelj pogodan je za potrebe konzumerizma nostalgčnih predstava u potrošačkom društvu, kakve su danas sve tranzicijom zahvaćene bivše jugoslovenske republike. Njihovu potrebu za neonostalgijom upravo konstruiše ne "zlatna prošlost", već nezvesna "rđava" budućnost.

Tako, autor u ovom odeljku koncizno prezentuje obimnu građu kojom, u "kultu-

¹ M. Velikonja 2010, 10.

ru titostalgije", uključuje turizam i turističke ponude, "suvenirnice", uličnu prodaju šolja, majica, upaljača, magneti isl. s Titovim likom, kao i web stranice, autentične materijale iz doba socijalizma, performanse, izložbe, igrane i dokumentarne filmove, preglede manifestacija koje se održavaju u Titovu čast. U ovaj koncept su uključeni i ozbiljni kapitalistički poduhvati kao što je proizvodnja flaširane vode "Tito", zatim različiti kafei u Sarajevu i Ljubljani koji proizvode točeno pivo s maršalovim nadimkom i u kojima je sve od šoljica za kafu do kesica šećera brendirano u titostalgичном maniru.

S druge strane, u "titostalgичnu kulturu" spadaju sećanja različitih obožavalača, poruke u spomen knjigama, grafiti i mauzoleji napravljeni u Titovu čast, ali koji služe samo za ličnu upotrebu. Dakle, ovde imamo odsustvo komercijalizacije i želje za kumulacijom kapitala koja se javlja u "kulturi titostalgije". Nostalgичni poduhvati služe samo kao reprezentacija sopstvenog stava i kritika sadašnjeg političkog vođstva i uređenja. U ovom procesu, titostalgija se intimizuje i individualizuje, a žal za prošlim vremenima se manifestuje u rečenicama ispitanika, kao što su "Dok smo bili drugovi, bili smo gospoda", a težnja da se sačuva trajno sećanje na Broza implicira kritiku sadašnjeg režima, jer aludira u stvari na slobodu, ekonomski razvoj i antifašističke ideje, odnosno latentno odsustvo nacionalizama. Autor mapira dva oblika obrednog odnosa prema Titu, čiji lik u različitim situacijama ima aktivnu ili pasivnu ulogu, a to su molitva i darovanje, dok obred žrtvovanja izostaje. Pored toga, autor daje primere slučajeva povratka socijalističkih vođa iz drugih zemalja, koji se kao i Tito vraćaju u masovnu kulturu i visoko se pozicioniraju (u pozitivnom smislu) u anketama sprovedenim među stanovništvom.

U petom poglavlju knjige, Mitija Velikonja daje kontraargumente u odnosu na neka ranija tumačenja titostalgije i Brozovog prisustva u sadašnjem trenutku, koja valorizuju ili samo s jednog aspekta promatraju fenomen postsocijalističkih nostalgija. On smatra da je nostalgija kompleksna, ali i kontroverzna, u sebi protivrečna pojava koja povezuje široki spektar različitih naracija i praksi, te koja nikako nije jednoobrazna. Upravo tu on objašnjava Titovu popularnost među mladim generacijama, koje nemaju tzv. empirijsku nostalgiju, zatim popularnost njegovog lika u Sloveniji koja je značajno ekonomski napredovala u odnosu na socijalistički period i čiji građani imaju dobar standard, za razliku od npr. Hrvatske i BiH koje su razarane u ratovima iz devedesetih godina, ili Srbije koja takođe ima neizvesnu budućnost. Kao zajednički imenitelj za simpatije i generalno pozitivnu sliku o Brozu na prostoru bivše SFRJ, autor navodi četiri elementa: 1) antifašizam i oslobođenje, 2) industrijsku i društvenu modernizaciju, 3) mir, 4) ugled i prepoznatljivost u svetu. Tako je Broz u stvari generalizujući simbol napretka.

Distinkcija koja je u terminološkom smislu veoma značajna za, pre svega, buduće istraživače, jeste razlika između *nostalgije* i *neonostalgije*, kojom donekle Velikonja utire put svom shvatanju i funkcijama koje titostalgija ima u sadašnjem trenutku na prostoru bivše Jugoslavije, a koje iznosi u svom zaključnom razmatranju. Naime, nostalgija je sećanje iz "prve ruke", dok je neonostalgija razvijena među mladim poklonicima i spada u tzv. "posredovanu nostalgiju". On smatra da mehaničko prenošenje pozitivnog sećanja s generacije na generaciju nije validno objašnjenje za titostalgiju, jer postoji razlika u vrednostima i produkciji, a takvo stanovište potkrepljuje različitim primerima u kojima je Tito neretko istrnut iz konteksta i pojavljuje se kao sasvim novi lik u

odnosu na nostalgичне predstave onih koji ga pamte. Stanovište da se u stvari radi isključivo o "industriji nostalgije" neprimeno je, jer mnoge od aktivnosti, kao što je predhodno navedeno u "titostalgичnoj kulturi", nemaju komercijalnu vrednost, niti imaju profitabilne ciljeve.

Posthumna rehabilitacija Broza jedna je u nizu popularnih opsednutosti i fascinacija prošlosti. Strategija postmodernih narativa je poigravanje i preigravanje s historijom. Dodajući spektakl i pop, prošlost se menja i dobija sasvim nova značenja. Bez obzira na to što je maršalov lik izašao iz isključivo istorijsko-političkog konteksta, koji je čin onog prvobitnog i opšteprihvaćenog stanovišta o značenju nostalgije, Velikonja ipak smatra da je titostalgija politički gest koga protagonisti možda nisu ni svesni, ali taj gest je, za razliku od prostog shvatanja da protagonisti žele da se "sve vrati na staro", upravo uperen ne ka prošlim, već ka budućim vremenima. Sasvim opravdano, može se tvrditi da je titostalgija pre izraz neprihvatanja sadašnje političke situacije i trenutnih lidera i vrednosti koje oni propagiraju, nego nekritično veličanje prilika od pre nekoliko decenija i samog Josipa Broza. Titostalgija je, po mišljenju autora, dinamična pojava, koja nije niti opšta niti masovna, a karakteriše je unutrašnja nekonciznost, nelogičnost, pa čak i protivrečnost nostalgичnog diskursa.

Još jedno terminološki značajno objašnjenje javlja se u razlikovanju nostalgije i pojma retra. Naime, titostalgija ne može biti retro čin, jer retro promišlja blisku prošlost nesentimentalnom nostalgijom, dok nostalgija zadire dublje od retra tj. pozitivno je usmerena i ima afirmativnu emocionalno dodatnu vrednost i utopijsku perspektivu. I upravo u toj *utopijskoj perspektivi* leži ključ tumačenja titostalgije, koje predlaže profesor Velikonja. Naime, nostalgija nam govori o tome šta bismo

mi želeli da je nekada bilo, a ne o tome šta se zaista dogodilo. Pored toga, ona govori o nezadovoljstvu sadašnjošću, tj. o tome šta nam nedostaje u današnjoj društvenopolitičkoj stvarnosti. Najznačajnija funkcija titostalgije je tako stvaranje, a ne samo puko obnavljanje ili ulepšavanje prošlosti, a zasniva se na utopijskoj prošlosti i na nedostatku nekadašnjih snova, a ne realnosti. U tom smislu popularizacija Tita se ne odnosi toliko na prošlost, a razvija se upravo u potrošačkim društvima u tranziciji, koja ne znaju za sadašnjost, jer se nalaze u vakuumu između izgubljene prošlosti i nesigurne budućnosti i kojima je takav *utopijski projekat* preko potreban. Na kraju, autor nas dovodi do potpuno novog promatranja popularnih reprezentacija Josipa Broza – Tita, koji postaje označitelj apstraktnih pojmova u svakodnevnoj kulturi za čiji opstanak nije presudna istorijska perspektiva i koji je u tom smislu savršeniji i bolji od istorijskog originala. Predstave o njemu su polisemične, pa je tako on lik iz sadašnjosti, a ne iz prošlosti koji je zapravo najpristupačniji "pozajmljeni" lik neodređenog utopijskog traganja. Josip Broz Tito na taj način predstavlja materijalizaciju ideologije utopije i metonimiju pogleda u budućnost, čija je slika maglovita, a razvojni put nepredvidiv. Titostalgija je nužna, oštra i subverzivna kritika prezentizma, sadašnjih dominantnih ideoloških matrica nikada završene tranzicije, prema kojima je postojeći svet najbolji od svih i u kontekstu bivših jugoslovenskih republika nudi perspektivu "kako bi trebalo da bude". Ona nije svesno usmerena ka konkretnom političkom cilju i nije programska akcija već, kako navodi autor, inverzijom sadašnjosti nudi apstraktnu utopiju, koja može da preživi samo u nostalgiji, odnosno *mestu koje ne postoji*.

Emilija Mijić